

УДК 32:929 Ђилас М.(093.3)
323.1(=1.497.16)

Ђушан БОЈКОВИЋ
докторант на Одељењу за историју
Филозофски факултет, Београд

МИЛОВАН ЂИЛАС О НАЦИОНАЛНОМ И ДРЖАВНОМ ПИТАЊУ ЦРНЕ ГОРЕ¹

АПСТРАКТ: У овом раду настојали смо да анализирамо ставове Милована Ђиласа према Црној Гори, њеном државноправном положају и односу према Србији, као и националном осећању црногорског становништва, односно афирмацији црногорске нације током и после Другог светског рата. Истраживањем је обухваћен период од средине тридесетих до средине деведесетих година двадесетог века. Рад је заснован на текстовима Милована Ђиласа, чланцима у Борби, Комунисту, сећањима његових савременика и сарадника.

Кључне речи: Милован Ђилас, Црна Гора, Србија, нације, Комунистичка партија Југославије

Према речима Милована Ђиласа, „национални проблеми муче Југославију од њеног настанка. Ти проблеми су уграђени у њено биће, у њену судбину. Рећи ће се: то је случај и с другим многонационалним државама. Свакако. Али с Југославијом, баш због особености њене структуре – потребније и непролазније“.² Ово гледиште има потврду у „општем месту“ у историји југословенске државе: национално питање – уз верско које је на балканском простору тесно повезано или нераскидиво од националног – представљало је основу, односно извориште свих сукоба и криза које су потресале заједничку државу.

---

¹ Овај рад представља део резултата истраживања за потребе завршног рада из историје, израђеног под менторством доц. др Мире Радојевић: Д. Бојковић, *Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе*, Београд 2011.

² „*Naša reč*“, London, mart 1985, u: D. Tošić, *Ko je Milovan Đilas. Disidentstvo 1953–1995*, Beograd, 2003, str. 184.

Проблем нација на југословенском простору, њихове суревњивости, отворени сукоби и распламсавање грађанског рата као резултат нарастања, како се говорило, „националних психоза“, али и покушај „националног помирења“, односно формирање нове државне заједнице на основама федерализма и ревизије „шовинистичке националне политике“ из времена Краљевине Југославије, налазио се у најужем кругу интересовања Милована Ђиласа, готово од самог почетка његовог политичког деловања.

Милован Ђилас – младост, идеали и ратно време

Током тридесетих година двадесетог века КПЈ је интензивно спроводила обнављање партијских организација у Југославији. Почев од 1934. тај процес је у Србији добијао на значају. Југословенски комунисти развили су широк антифашистички покрет, организујући штрајкове, прикључујући се различитим радничким синдикатима итд. На територији Србије, КПЈ је обновила рад Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). У „освајању“ Универзитета у Београду нарочито се истакао млади студент Милован Ђилас. Оптужен за „угрожавање јавне безбедности и поретка у држави“, провео је три године у казнионици у Сремској Митровици (1933–1936). По окончању робије, Ђилас је постао члан Покрајинског комитета (ПК) за Србију, где се убрзо истакао у ширењу партијске мреже. На ужем нивоу Покрајински комитет деловао је преко Бироа, чији су најистакнутији чланови били Александар Ранковић (секретар ПК), Милован Ђилас и Спасенија Бабовић.

Усвојивши политику Народног фронта (1935) КПЈ је приступила сарадњи са грађанским партијама и социјалистима у Југославији. Нова политика упућивала је на промену тактике и стила рада Партије, односно одбацивање секташтва, бучне фразеологије, завереничког манира и излазак из „зачаурених ћелија“. Уласком у масе КПЈ је добијала на значају, заузимајући предводничку улогу у антифашистичком блоку. На зборовима Фронта народне слободе комунисти су наступали заједно са демократама, земљорадницима, црногорским федералистима и др. Ипак, вођи грађанских странака иступали су против сарадње са комунистима.³ Процес промена у тактици КПЈ одвијао се истовремено са инерцијом старе праксе и идеологије. Повезивање КПЈ са грађанским странкама доживело је неуспех, чак и приликом покушаја сарадње са представницима радикалних струја, попут земљорадничке левице.

³ Политика народног фронта функционисала је врло кратко једино у Војводини. Подршку југословенским комунистима повремено су пружали самостални демократи (Душан Бошковић, Милан Костић), Савез земљорадника (Јован Јовановић), земљорадничка левица (Драгољуб Јовановић) и Демократска странка (Љубомир Давидовић).

Распламсавање Другог светског рата у Европи претило је да угрози „версајски систем држава“ коме је, према мишљењу европских и југословенских комуниста, припадала Краљевина Југославија. Због фашистичког напредовања и нове прерасподеле снага у Европи, Коминтерна је закључила да се дестабилизацијом и разбијањем Југославије на неколико мањих република не би допринело појачању пролетерских револуционарних елемената, већ би се створили погодни услови за продор фашистичких сила у тај део Балкана. У складу с тим, КПЈ је на Петој земаљској конференцији (1940) изашла с тезом о заштити државних граница. Одбрана земље, међутим, није подразумевала очување старих друштвено-економских односа, већ се искључиво темељила на отпору фашизму. Осуђено је такође деловање обеју зараћених страна као империјалистичко. Имајући у виду слабу одбрамбену моћ војске Југославије и дефетизам водећих грађанских политичара, КПЈ је разрадила политичку линију у условима Другог светског рата.

Пета земаљска конференција КПЈ одржана је од 19. до 23. октобра 1940, после пада Француске и током периода најжешћих окршаја између јединица немачког Luftwaffe-а и британског RAF-а (јун – новембар 1940). Руководство КПЈ констатовало је како се „фашистичка опасност нашла надомак Југославије“. Атмосфера перманентног страха од увлачења југословенске државе у вихор светског рата нагонила је југословенске комунисте да рашчисте с неким ранијим ставовима и одлучно и недвосмислено представе „народним масама“ курс своје политике. С тим у вези, можемо уочити извесне промене у односу КПЈ према националном питању у Југославији.⁴ У Резолуцији Пете земаљске конференције КПЈ стоји: „Подмукла међусобна борба све јаче избија на јаву. Национални шовинизам распирује се с једне и с друге стране. Хрватска буржоазија показује исте угњетачке тенденције према другим народима као и српска: претензије хрватске буржоазије према Босни, Херцеговини, Војводини, па чак и према Словенији, то јасно потврђују“.⁵ Тако, према званичном ставу југословенских комуниста, одговорност за националну нестабилност у земљи подједнако сноси српска и хрватска буржоазија. У складу с тим, КПЈ је јасно дефинисала своју политику: „Борба против покушаја српске и хрватске буржоазије да међусобно дијеле Босну и Херцеговину и не питајући народе тих области. Ми комунисти сматрамо да народи Босне и Херцеговине треба

⁴ „У овим судбоносним данима империјалистичког освајања, када се грубом силом уништавају остаци слободе и независности малих народа и шпекулише угњетеним народима појединих земаља за постигнуће својих освајачких циљева, пред нашу Партију се поставља у још оштријем облику једна од најважнијих и актуелних задаћа – борба за националну равноправност угњетених народа и националних мањина Југославије“ (Izvori za istoriju SKJ, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, tom I, knj. 10, Beograd, 1980, str. 238).

⁵ *Isto*, str. 227.

да се сами слободно определијеле и нађу рјешење за уређење у тим областима путем аутономије и слично“.⁶

Пета земаљска конференција означава почетак убрзаног политичког успона Милована Ђиласа. Њему је било поверено да у склопу задатака Секретаријата Политбироа ЦК КПЈ поднесе реферат о агитацији и пропаганди. Међутим, очигледно одржавања конференције одлучено је да се реферат о националном питању Моше Пијаде замени новим који би саставио и поднео Милован Ђилас.⁷ Како Ђиласов реферат није сачуван, можемо се једино ослонити на текст Моше Пијаде и коментаре које је Ђилас дописивао уз одређену реч или пасус. Својим примедбама и коментарима Милован Ђилас је оштро иступао против већине ставова Моше Пијаде, доводећи у питање његово познавање елементарних „законитости марксизма-лењинизма“. Ђиласове опаске, попут: „Површно, нетачно, једнострано“, „Сувише опште“, „Није у томе значај Октобра!“, „Није тачно!“, „Нејасно“, „Сасвим криво!“ итд. откривају природу односа између ова два револуционара. Обострану нетрпељивост Милована Ђиласа и Моше Пијаде приметили су њихови савременици. Владимир Дедијер, Ђиласов саборац и сарадник, приликом интервјуа са Момчилом Ђорговићем 1989. истакао је како је „њему [Моши Пијаде – Д. Б.] Ђилас пио крв на памук. [...] Њихов велики сукоб је био на Петој земаљској. Моша је био одређен да пише о националном питању, а он је био велики Србин. [...] Али на Петој земаљској је [Јосип Броз] Тито наредио и Ђиласу да пише реферат по том питању. И нормално да је између њих избила суревњивост. Мошу је стално мучило што никада није имао довољно власти, добио ју је нешто мало тек када је Ђилас пао са власти

⁶ Isto, str. 239. Формирањем КП Хрватске (1937), која је у територијално-организационом смислу, поред Хрватске, Далмације и Славоније, обухватила западне делове Босне и Херцеговине, КПЈ је прећутно прихватила тезу грађанских странака о подели територија БиХ. На Петој конференцији, међутим, Комунистичка партија се вратила ставу о аутономији БиХ. Мустафа Пашић, делегат БиХ на Петој земаљској конференцији, оштро је критиковао политику српске и хрватске буржоазије: „Народ каже да је Босанац, али не Србин или Хрват. Муслимани нису формирана нација, али су етничка група. Наш став је аутономија. Хрв.[атска] и срп.[ска] бурж.[оазија] воде преговоре о подјели Босне. Против тога!“ (В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost* (у даљем тексту: *Jugoslovenski federalizam*), Tematska zbirka dokumenata, I–II, Beograd, 1987, I, str. 610). Шире посматран, овај став КПЈ вероватно је имао за циљ да привремено укине сва потенцијална жаришта, односно питања која су могла довести до цепања партијског јединства у предстојећем рату. Почев од 1940, за југословенске комунисте одбрана земље била је императив.

⁷ Моша Пијаде је саставио тезе за реферат и послао их из Београда у Загреб, где се налазило седиште Политбироа ЦК КПЈ. Неколико дана уочи Пете конференције Милован Ђилас је добио задатак да прочита и оцени ове списе. Примедбе Милована Ђиласа, са којима су се сагласили Јосип Броз и Едвард Кардељ, довеле су у питање већину ставова Моше Пијаде изнетих у реферату. Како није било времена да Пијаде састави нов реферат, та дужност поверена је Ђиласу.

[1954]⁸. Према речима Едварда Кардеља, „Ћилас га [Мошу Пијаде – Д. Б.] једноставно није подносио. Моша је био одличан човек, али опортунист, врдалама. Чича Јанко [један од псеудонима Моше Пијаде – Д. Б.] ми је говорио да се он у Црној Гори супротстављао Ћиласовом терору [мисли се на тзв. лева скретања у Црној Гори 1941–1942. – Д. Б.], а овај је хтео да га стрелја. После је Моша одустао да га одвраћа од терора“.⁹ За нашу тему није потребно дубље улазити у анализу ових коментара. Они су нам послужили да илуструјемо однос Милована Ћиласа према Моши Пијаде. Ћиласова „смелост“ да оштро критикује ставове двадесет и једну годину старијег члана ЦК КПЈ, који је, при том, имао „робијашки стаж“ од 14 година (1925–1939), у великој мери открива природу личности Милована Ћиласа.

Важно је, с друге стране, уочити моменте који нису изазвали Ћиласово незадовољство. Изнад свега треба истаћи да је Ћиласове примедбе, изнете на маргинама текста Моше Пијаде, прихватио генерални секретар КПЈ Јосип Броз, те да индиректно представљају одраз ставова руководства КПЈ према националном питању у Југославији.

У Резолуцији Пете земаљске конференције недвосмислено је указано на ескалацију шовинизама српске и хрватске буржоазије. Ипак, имајући у виду тврдокорност и непроменљивост ставова партијских кадрова о „српском хегемонизму“, са сигурношћу можемо рећи да теза о „подједнакој кривици“ српских и хрватских националиста представља покушај тактичког маневра, у циљу повезивања свих антифашистичких снага у Југославији. У том смислу, Моша Пијаде је у свом реферату иступао искључиво против српске нације и њене буржоазије.¹⁰ На овом месту Ћилас није дописао никакву примедбу, што указује на сагласност са оценом Моше Пијаде. Мада је КПЈ у овом тренутку подједнако оптуживала српски и хрватски шовинизам, Моша Пијаде и Милован Ћилас су остали на старом становишту о терору великосрпске буржоазије. Ово одступање од званичне партијске линије не представља усамљени случај у историји КПЈ. Југословенски комунисти често су у начелу усвајали промене у тактици Коминтерне и Партије, не одричући се при том својих ранијих ставова. Понекад су ти ставови стајали у директној супротности са новом политиком КПЈ.

На Петој земаљској конференцији коначно је јасно истакнуто које нације, према мишљењу комуниста, улазе у састав Југославије. То су: Срби, Хрвати, Словенци, Македонци¹¹ и Црногорци. Процес формирања тих на-

⁸ Цит. према: М. Ђорговић, *Ћилас, vernik & jeretik*, Београд, 1989, стр. 252.

⁹ Цит. према: Г. Лазовић, *Ћилас о себи – други о Ћиласу (можда роман)*, Београд, 1989, стр. 84.

¹⁰ „Југославија је многонационална држава у којој империјалистичка буржоазија једне нације (Срба) угњетава и експлоатише друге нације и националне мањине“ (Izvori za istoriju SKJ, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, том I, knj. 10, стр. 384).

¹¹ Секретар ПК КПЈ за Македонију Методије Шаторов предложио је да се са простора Македоније иселе сви колонисти и сво српско становништво. На Петој земаљској кон-

ција одвијао се у различитим условима и текао је неуједначеним темпом. При том, закључио је Пијаде, „све касније ликвидирање феудализма отежава и закашњава, али не може да спречи формирање нација, као што ни насилно србизирање (’југословенизирање’)¹² не може да спречи коначно формирање нпр. македонске и црногорске нације“.¹³ Ђиласова интервенција – „нације су већ формиране“ – стоји у сагласју са политиком Партије према националном питању. Уочљива је недоследност Моше Пијаде према питању коначног формирања југословенских нација. Насупрот наведеном ставу, Пијаде је у даљем излагању истакао како се „данас [1940. – Д. Б.] може рећи да су Македонци као нација већ формирана“, односно да су се хрватска и словеначка нација „формирале у борби за своје националне егзистенције давно пре уласка у склоп Југославије“.¹⁴ С друге стране, национална посебност Црногораца јавила се касно, тек због сукоба са српском буржоазијом: „Црна Гора [...] је имала своју државну ’независност’, али у којој је стари режим из претензија за проширењем своје територије подржавао легенду да су Црногорци Срби, те се формирање Црногораца у нацију врши тек кад су и Црногорци имали да осете српско насиље и експлоатацију“.¹⁵ На ову анализу Моше Пијаде Ђилас није имао примедби.

ференцији његови ставови одбачени су као шовинистички. Након окончања Априлског рата, Шаторов је прекинуо везе са ЦК КПЈ и прикључио своју партијску организацију Бугарској радничкој партији (БРП). Чак је променио назив КПЈ у „Работничка партија на Македонија“. Реакција ЦК КПЈ није изостала: „Поступак старог ’Бугарина’ (Методија Шаторова Шарла), који је био одговоран пред ЦК КПЈ за рад у Македонији, показао се не само антипартијски већ и контрареволуционаран. [...] Према томе, ЦК КПЈ [...] га скида са његове дужности члана ПК за Македонију и искључује из Партије“ (В. Ретановић, М. Зећевић, *Jugoslavija 1918–1984* (у даљем тексту: *Jugoslavija 1918–1984*), Zbirka dokumenata, Beograd, str. 414–415). Иза активности Методија Шаторова несумњиво је стајао утицај Георгија Димитрова, првог човека БРП и генералног секретара ИК Ки. Коминтерна, међутим, није захтевала од БРП да у свој програм уврсти тезу о издвајању Пиринске Македоније из састава Бугарске. Стремљења Георгија Димитрова у случају Македоније и Македонаца можемо посматрати као одраз и, у крајњој линији, продужетак „империјалистичких планова“ бугарског двора и ВМРО. Више: В. Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992, str. 84–87. С друге стране, КПЈ је сматрала да се формирањем Македоније као федералне јединице у оквиру Југославије укида питање припадности македонског простора између српског и бугарског националног елемента. С тим у вези, Милован Ђилас је крајем 1944. рекао: „Македонија, око које су се у прошлости гложили великосрпски и великобугарски империјалисти, и на чему су иностране велике силе, а нарочито Аустрија и Њемачка, увијек изазивале раздор између два брата народа, у току овог [Другог светског] рата стекла је сва национална права, која јој више нико не може оспорити. Рјешење македонског питања [...] представља један од битних елемената за општу консолидацију прилика на Балкану, за учвршћење политике мира и независности балканских народа“ (*Борба*, 10. децембар 1944).

¹² Прихватајући тезу о постојању више нација у Југославији КПЈ је одбацивала идеју интегралног југословенства, коју је заступала „владајућа српска буржоазија“. У том смислу, Моша Пијаде је ставио знак једнакости између „србизације“ и „југословенизације“.

¹³ Izvori za istoriju SKJ, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, tom I, knj. 10, str. 385.

¹⁴ *Isto*, str. 386.

¹⁵ *Isto*.

На основу малобројних и оскудних извора који говоре о овом периоду Ђиласовог живота (1930–1940) не можемо ближе одредити његов став према југословенској држави и њеним нацијама. С друге стране, унутар једне партије большевичког типа, каква је несумњиво била КПЈ, различитост у мишљењу, односно озбиљније одступање од „партијске линије“, није могло бити толерисано. У том смислу, Ђиласове ставове можемо посматрати кроз призму партијске политике и, шире узев, као одраз утицаја Коминтерне и Совјетског Савеза.

Југославија у вихору Другог светског рата

Напад Немачке на СССР (22. јун 1941) довео је до радикалног заокрета у деловању и реторици КПЈ. У атмосфери ишчекивања скорог пораза фашистичких снага и окончања рата одржана је седница Политбироа ЦК КПЈ у Београду, на којој је донета одлука о пружању подршке Совјетском Савезу. Одлуку о отпочињању борби Политбиро је донео 4. јула 1941, дан после Стаљиновог обраћања народима СССР-а. Почев од јуна 1941. Коминтерна је свесрдно подржавала устанак југословенских комуниста и свих антифашистичких снага у Југославији. Борбу против окупатора, према стратегији Москве, требало је спровести у две етапе: националноослободилачку и револуционарну, која је имала уследити тек после потпуног пораза фашизма. КПЈ је, међутим, од првог дана устанка народноослободилачкој борби прилазила са становишта недељиве стратегије, коју сачињавају три елемента: 1. националноослободилачки, 2. антифашистички и 3. социјалнореволуционарни. Југословенски комунисти су такође желели да током рата коначно реше национално питање. За њих је Други светски рат означавао идеалну прилику да се измени друштвени поредак. Октобар 1917. био им је инспирација и историјски узор. Током рата КПЈ је изградила платформу за ново унутрашње уређење будуће државне заједнице. При том, одлучујући је био критеријум територијалне организације КПЈ пре априлског рата.¹⁶

¹⁶ У Одлуци о изградњи Југославије на федеративном принципу донетој на другом заседању АВНОЈ-а, стоји: „Да би се остварио принцип суверености народа Југославије, да би Југославија представљала истинску домовину свих својих народа и да никада више не би постала доменом било које хегемонистичке клике, Југославија се изграђује и изградиће се на федеративном принципу, који ће обезбедити пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, односно Србије, Хрватске, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине“. Предложени грб од пет буктиња представљао је симбол пет нација: српске, хрватске, словеначке, македонске и црногорске. Објављивањем одлука другог заседања АВНОЈ-а на српском, хрватском, словеначком и македонском језику желело се нагласити како су „сви ови језици равноправни на територији Југославије“. Свакој нацији у Југославији припадало је право употребе и слободног изражавања на свом „националном језику“. Међутим, „црногорски језик“ није придодат осталим југословенским

Говорећи о црногорском националном питању Милован Ђилас је истакао како „није само 25 година старе Југославије показало да је 'теорија' о једној [српској] нацији маска за проширење шачице великосрпских богаташа. Сам почетак – уједињење Црне Горе са Србијом, био је велика превара“.¹⁷ С друге стране, залажући се за своју посебност у националном смислу, црногорски народ није желео покидати све везе са Србијом и српским народом.¹⁸ Црногорски народ је у рату „пошао својим путем, тј. путем борбе против окупатора, у заједници са Србима, са свим народима Југославије, путем борбе за истинско национално ослобођење – за равноправност у новој држави која треба да се роди из народног устанка против завојевача“.¹⁹ Активним учешћем у рату против фашизма, црногорски народ се изборио за равноправност у будућој државној заједници. У том смислу, „национална равноправност црногорског народа, која се изражава у федералном положају Црне Горе у Југославији, није, дакле, продукт нечије милости, него упорне борбе црногорског народа, упорне борбе свих народа Југославије“.²⁰ Према Миловану Ђиласу, у прошлости је Србе и Црногорце повезивао заједнички отпор турском, односно „исламском“ феудализму. Током тих вишевековних сукоба најважнији је био верски, а не национални моменат, јер је „јединствена религија била идејни оквир у коме се одвијала борба једних и других против турског феудализма (крст против полумјесеца). Сасвим је разумљиво да су код православне раје, исте по историјским традицијама и сродне по језику и обичајима, постојале тежње за ослобођењем и јединством у борби“. Ђилас је такође објаснио због чега Црногорце сматрају „најчистијим“ Србима, а Црну Гору „колијевком српства“. Према његовим речима „Црна Гора, борећи се стољећима против Турака, била је, за све сељаштво српског поријекла, огњиште слободе, чувар српских историских традиција. Црногорски сељаци, селећи се у друге крајеве (нарочито у Србију), преносили су дух отпора против турског феудализма. [...] Они су се, налазећи се заједно

језицима, што указује на недоследност КПЈ према одабиру чиниоца националне посебности. Тиме је прећутно прихваћен став грађанских партија да се у Црној Гори говори српским језиком. Овај проблем КПЈ је једноставно заобишла и није био предмет дискусије током рата. Такође, одбачена је теза о постојању „муслиманске нације“, али је прихваћена њихова посебност. Босна и Херцеговина конституисана је као федерална јединица уочи другог заседања АВНОЈ-а. Тиме је коначно решено питање Босне и Херцеговине, које се кретало од поделе територија између Србије и Хрватске, до аутономије БиХ унутар Југославије. АВНОЈ је, такође, потврдио тезу о територијалном очувању Југославије.

¹⁷ *Борба*, 1. мај 1945.

¹⁸ „Већ у старој Југославији, нарочито пред овај рат, било је очевидно да је црногорски народ у својој огромној већини учинио крај с присталицама како потпуно одвајања Црне Горе од Србије, стварања самосталне црногорске државе, тако и са претставницима безусловног уједињења са Србијом, уједињења по сваку цијену, с носиоцима идеје србизирања, тачније речено – србијанизирања црногорског народа“ (*Исто*).

¹⁹ *Исто*.

²⁰ *Исто*.

са сродним сељаштвом, када је отпочело формирање српске нације, улили и са њом стопили. Колијевка устаничке борбе против Турака, на тај начин се у свијести угњетених народних маса претварала у колијевку српства; упорно, чисто, чување традиција, које су служиле као идејна основа борбе, стварало је претставу о Црногорцима као најчистијим Србима (што су они у погледу традиција и били)²¹. Дакле, ослобођење Србије у 19. веку заслуга је пре свега Црногораца који су, загледи у пркосну Црну Гору, пренели ослободилачки дух у Србију.

На Петој земаљској конференцији КПЈ (1940) Ђилас је тврдио како су нације у Југославији већ формиране, док је на овом месту недвосмислено истакао да процес обликовања црногорске нације није окончан. Ова недоследност у националној политици није карактеристична само за личност Милована Ђиласа. КПЈ је у међуратном и ратном периоду често мењала курс своје политике у складу с тактиком Коминтерне, што је довело до бројних одступања од раније изнетих ставова.

Власт

Процес организационог уобличавања Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНФ), започет половином 1944, приведен је крају на Оснивачком конгресу Народног фронта Југославије одржаном од 5. до 7. августа 1945. у Београду и на Конгресу Ослободилне фронте, одржаном у Љубљани јула исте године. Народни фронт није имао карактер политичке партије, мада је носио обележја посебне политичке организације, с јако наглашеним агитационо-пропагандним функцијама. Основна програмска начела Народног фронта темељила су се на „очувању државне независности Демократске федеративне Југославије“. Такође, „Народни фронт ће се борити против сваког покушаја да се оживи ма који шовинизам, хегемонистичка или сепаратистичка тежња, да се распирује национална, верска или расна мржња“.²² КПЈ је стајала чврсто на становишту да се после победе над фашизмом не сме допустити „повратак на стари буржоаски систем“.

²¹ Исто.

²² У Основним програмским начелима Народног фронта Југославије, објављеним у *Борби* 8. августа 1945, стоји: „[1.] Као веран тумач заједничких интереса и најдубљих осећања наших народа, Народни фронт на прво место међу својим темељним начелима ставља очување државне целине и независност Демократске федеративне Југославије. [...] [2.] Братство и јединство народа Југославије јесте светиња о коју се нико не сме огрешити, тековина коју мора чувати и бранити сваки родољуб, а нарочито припадник Народног фронта. Она обухвата све наше равноправне народе без обзира на расу и веру, без обзира на то да ли они живе као целине или као мањине у границама Демократске федеративне Југославије. [...] [3.] Народни фронт је уверен да би јединство и братство наших народа било немогуће без њихове потпуне и истинске равноправности, која је добила свој израз у федеративном уређењу државне заједнице народа Југославије, утврђеном на II заседању

Главни носилац опозиције изван оквира НФЈ била је Демократска странка (ДС) на челу са Миланом Гролом.²³ С друге стране, грађанске снаге унутар НФЈ показале су отпор и неразумевање према комунистичком начину решавања националног питања и уређења државе. При том, њихове политичке концепције нису се у крајњој линији разликовале од ставова Милана Грота. Програм Демократске странке почивао је на старим основама, водећи рачуна о неким променама до којих је дошло у току Другог светског рата. Милан Грол је ушао у Привремену владу Демократске федеративне Југославије (ДФЈ),²⁴ која је усвојивши Декларацију владе федеративно уређење нове југословенске државе прогласила за светињу.²⁵ За разлику од других странака из међуратног периода, демократи су идеју федерализма прихватили веома рано, још 1932, те се њихов програм државног уређења у начелу није разликовао од програма КПЈ.²⁶ У међуратном периоду, ДС је предлагала формирање четири федералне јединице у оквиру Краљевине Југославије: Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине. Предвиђено је да српска федерална јединица обухвати Црну Гору и Македонију као

АВНОЈ-а. Зато ће се народни фронт и даље упорно и доследно борити за очување и даље развијање равноправности народа Југославије, као основе новог државног поретка“ (*Борба*, 8. август 1945).

²³ Према речима Милована Ђиласа „разлике и мимоилажења с [Миланом] Гролом почели су ускоро по образовању владе, док је он још био у влади. Грол је постављао услове за учешће у Народном фронту, инсистирајући на својој самосталности и на обнови своје партије: та партија је формално и била одобрена, али јој није допуштена никаква организована делатност, сем издавања, у прво време, недељника 'Демократија'. Око Грота су се почели окупљати не само присташе из његове странке, него и загрижени антикомунисти и националисти“ (М. Ђилас. *Vlast i pobuna*, Београд, 1991, стр. 24).

²⁴ Југословенски комунисти су самоиницијативно успоставили сарадњу са Миланом Гролом како би „Србија била шире заступљена“. Милован Ђилас је записао: „Нико нас на то није присиљавао – совјетски представници су, штавише, и негодовали“ (*Исто*, стр. 23).

²⁵ Милован Ђилас је истакао како усвајање ове декларације представља „корак даље у развоју ослободилачке борбе наших народа. [...] Сада више не може бити никакве сумње у то да је пут државног живота којим је пошла нова Југославија дефинитивно побиједио и да се само на том путу може очекивати даљи развитак и еволуција унутрашњих прилика у Југославији, даљи развитак и еволуција спољне политике Југославије“. Такође, Ђилас је подсетио како је „стара Југославија за наше народе била тамница. Нова [Југославија] је заједничка кућа, изграђена рукама, и крвљу и патњама, свих њих. Рјешење националног питања је дефинитивно. Ми [југословенски комунисти] тиме не тврдимо да даље развијање братства и равноправности народа Југославије не може да добије и нове форме. Али да равноправност (и на бази ње братство) мора остати основ свега – у то више не може бити сумње“ (*Борба*, 13. март 1945).

²⁶ У листу *Демократија* Милан Грол је изразио ставове Демократске странке по питању федерације: „Године 1932. изјаснили смо се за 4 федералне јединице и у њима неколико самоуправних области. Данас у принципу немамо ништа против 6 федералних јединица, и више од тог броја: оно што нас интересује то су мерила по којима се оне кроје, објективна, која одговарају и расположењу и потребама народа једнога краја с једне стране, а с друге обезбеђују здрав однос федералних – јединица и целине, као једног природног организма“ (*Jugoslavija 1918–1984*, стр. 648).

српске земље. После Другог светског рата демократи су највише резерви показивали управо према црногорској и македонској федералној јединици. Мада КПЈ није дозволила ширу дискују о питању уређења југословенске државе, опозиција је често иступала са својим ставовима. По питању Црне Горе, Милан Грол није био искључив: „Ако је народ у Црној Гори задовољан границама своје федералне јединице и животним условима које му она обезбеђује, нека му буде. Али је извесно да аргументи за једно не самоуправно него федерално издвајање Црне Горе, не могу бити ни економски ни национални – изражени у замишљеној народности. Дискусија о народности уопште бесциљна је: сваки део народа биће оно што осећа да је“.²⁷

Грађанска опозиција, уопште узев, стајала је на становишту да федерализам има свој корен у посебностима које карактеришу више националних скупина повезаних у једну целину. Отуда је федерализам заправо национални проблем, јер је „код федерализма на првом месту захтев који поставља свака нација учесник у заједници, за заштиту битних основа њене националности, а то су историјско-културне и државно-политичке тековине, до чијег је очувања стало свакој нацији“. Већ по томе свака федерација има нечег партикуларистичког у себи, што вуче од центра и што је главни узрок недовољне чврстине и снаге федералне државе.²⁸

Насупрот опозицији, КПЈ је национално и државно питање Југославије сматрала превазиђеним у току народноослободилачке борбе. Према Миловану Ђиласу, Југославија је у Други светски рат ушла с нерешеним националним питањем, које се због спољне опасности непосредно пред рат још више заострило. Унутрашња криза Краљевине Југославије, изражена пре свега у сукобу њених нација, довела је до војног и државног слома пред налетом фашистичких сила 1941. „Владајућа клика“ се или ставила у службу окупатора или „разбежала на разне стране, позивајући народ да чека боље дане“. Међутим, народи Југославије су устали против дефетистичког става буржоазије и повели ослободилачки рат против окупатора. Њихова борба се по значају издваја од других националних покрета у прошлости. Оригинално устанка у Југославији „састоји се у томе што је он у току народноослободилачке борбе, у току националног рата против окупатора, ријешео питања за која би у мирно вријеме била потребна револуција (питање власти, национално питање). Из тога излази, да је национално питање у Југославији у рату, под окупацијом добило свој најоштрији облик, коначно сазрело да буде ријешено“. Другим речима, југословенски комунисти су услове Другог светског рата искористили за „сабијање“ историјских процеса, односно постизање више циљева: 1. државно ослобођење током борбе против фашизма, 2. национално ослобођење „потлачених народа“, које

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, стр. 851–852.

је свој крајњи и дефинитивни израз добило у федеративном уређењу нове државне заједнице, 3. класна борба и смена власти. Искуство рата, према Миловану Ђиласу, уверило је комунисте да се успешна борба против страних завојевача може темељити искључиво на заједничкој борби свих народа Југославије. Њихово учешће у народноослободилачкој борби није било наметнуто споља, већ је „ток властите борбе гурао сваки народ ка другоме, и све њих скупа ка општем јединству“. Прихватајући „нужност за све њих“, народи Југославије изразили су жељу да „на развалинама старе Југославије створе нову државу“. Према томе, солидност, трајност и чврстина решења националног питања у Југославији јесте у томе „што се оно догађало у рату, у оружаном борби, што је резултат оружане борбе свих народа Југославије“.²⁹

У послератној пропаганди КПЈ посебно место припадало је народноослободилачкој борби, као производу заједничких тежњи и братске сарадње свих народа Југославије. Према речима Милована Ђиласа, борба југословенских народа током рата представља „наставак борбе из прошлости коју су наши народи већином водили одвојено. [...] Све се то у наше вријеме улило у једну моћну ријеку и руши и мрви све бране које прошлост – било кратковида и себична домаћа буржоазија, било себични и прождрљиви прохтјеви великих сила – испријечује нашој борби за слободу и равноправност, односно за социјализам, јер једног нема без другог“.³⁰ Други светски рат, према Ђиласу, чини прекретницу у даљем развоју

²⁹ Анализирајући процес решавања националног питања у току југословенске револуције, Милован Ђилас је уочио три развојне фазе. Прва се односи на време почетка устанка у Југославији, „када широким народним масама још није било јасно да борба против окупатора треба да доведе до стварања нове државе, тачније – када им није било јасно до какве државе, до каквог поретка треба да доведе њихова борба“. У овој фази постављање националног питања имало је „практички“ значај: да се масама представи значај заједничке борбе свих народа и спречи братоубилачки рат. Друга фаза обухвата време развијене народноослободилачке борбе. Тада је „народу постало јасно да избјегличка влада у Лондону свим силама ради на томе да покопа успјехе народа Југославије у ослободилачкој борби и да обнови стару Југославију“. КПЈ је представљала једину снагу која се могла супротставити старом поретку и поставити основе за изградњу нове државе на основама равноправности свих југословенских народа. У току „најоштрије борбе против окупатора и њихових домаћих помагача, одвијала се друга фаза рјешења националног питања“. Одлукама другог заседања АВНОЈ-а о федеративном уређењу будуће државе обезбеђена је равноправност народа, поштовање њихових националних и државних посебности. Тиме је „национално питање у Југославији фактички, на дјелу, већ било рјешено. У тој етапи устанка било је рјешено и питање власти, новог државног поретка, питање замјене старе власти новом влашћу“. Трећа фаза односи се, према мишљењу Милована Ђиласа, на период непосредно након завршетка рата, јер иако је национално питање у Југославији дефинитивно решено, борба за равноправност народа није приведена крају. У складу с тим, предвиђено је да нови Устав прокламује право народа на самоопредељење до потпуног отцепљења, као „завршни чин озакоњења равноправности народа Југославије“ (М. Ђилас, *Чланци 1941–1946*, Београд, 1947, стр. 254–265).

³⁰ *Борба*, 17. октобар 1953.

народа Југославије, јер се „душа наших народа промијенила у овим дуго-трајним и мучним борбама. Он може да живи само као равноправан и слободан. Друкчије, нити можемо нити хоћемо да живимо“.³¹ Радничка класа је такође поред протеривања окупатора и смене власти, извршила „стварно уједињење народа Југославије у равноправну породицу“, чиме је отпочео један нов процес – „зближавање, стапање народа у социјализму уз истовремено слободно постојање па и развијање културних и карактерних разлика међу њима“.³² На тај начин је братство и јединство народа Југославије после рата добило прогресивну форму. Нове генерације „већ живе не само као Срби, Хрвати и тако даље, него и као Југословени. Једним плућима дише и једним срцем бије Југославија“. Милован Ђилас је такође истицао како се равноправност народа Југославије „мора неговати“, јер „иако је братство и јединство стварност [...], било би глупо и нестварно ако бисмо мислили да је оно изграђено за навјек и да више неће наићи ни на какве тешкоће. Сваки непријатељ народа Југославије, било спољни, било унутарњи, увијек почиње покушајима поткопавања братства и јединства“.³³

Политичка мисао Милована Ђиласа у периоду 1930–1954. развијала се у складу са главним идеолошким тенденцијама КПЈ и у оквирима пролетерског интернационализма. У том смислу, његове ставове о националном и државном питању Црне Горе и Југославије можемо посматрати као рефлексiju званичних ставова КПЈ. Истакнуто место у раду партијске пропаганде Ђилас је заузео 1942, када је прихватио задатак уредника партијског органа *Борба*. По окончању Другог светског рата Милован Ђилас је постао шеф Агитационо-пропагандног одељења ЦК КПЈ, популарно названог Агитпроп. Ово тело, које се налазило у оквиру општег механизма Партије, било је задужено за – посредно или непосредно – усмеравање културног и идеолошко-политичког развоја у земљи. Преко тог апарата рачунало се на супротстављање туђим, односно непријатељским утицајима и њиховим негативним последицама на политичком, теоријском, културном и научном пољу.

Агитпроп и Педагошка комисија при ЦК КПЈ бавили су се, поред осталог, идејно-политичком сфером свих просветних установа. При том се проблем уџбеника и основне приручне литературе истицао као један од главних идеолошких проблема. Задатак Агитпропа био је да у саветодавном облику усмери идеолошко-културни развој науке. С тим циљем Милован Ђилас је саставио текст „О националној историји као васпитном предмету“, који је објављен у листу *Комунист*.³⁴ Значај овог чланка је у томе што

³¹ *Борба*, 26. октобар 1953.

³² *Борба*, 1. новембар 1953.

³³ *Борба*, 2. новембар 1953.

³⁴ М. Ђилас, „О националној историји као васпитном предмету“, *Комунист*, br. 1, јануар 1949, стр. 52–75.

садржи кључне моменте за разумевање ставова КПЈ, односно Милована Ђиласа по питању употребе пропаганде у историјској науци, а у циљу јачања равноправности и братства народа Југославије.

У уводу Ђилас је у виду општег начела истакао како се сваки даљи развитак науке у Југославији не може одвојити од примене марксизма-ленинизма. Нови тип историчара – „марксиста-историчар“ – мора заузети критички однос према „буржоаским националним историјама“, без обзира на објективност тих дела. На основу самосталног истраживања марксиста-историчар долази до „својих“ закључака. Тиме „историска наука постаје партијина и заиста постаје наука [...], јер се не руководи неким тренутним циљем, неком моменталном потребом неке експлоататорске класе, него потребама напретка науке уопште [...] и општим циљевима пролетаријата“.³⁵ Задатак марксисте-историчара је да подједнако истражује историју свих народа. У складу с тим, „свака историја народа Југославије мора вјерно приказивати прошлост свих њених народа“, чиме би се омогућило „њихово боље узајамно упознавање“. Овај став заснива се на интернационалистичкој идеологији, која је „основни разлог који гони нашу радничку класу да захтијева да историја као васпитни предмет буде историја свих народа Југославије“. Према мишљењу Милована Ђиласа, историјској науци треба придодати „идеолошке мјере, које помажу упознавање и зближавање наших народа [...] и остваривање све чвршћег јединства“. Позивајући се на достигнућа совјетске историографије,³⁶ Ђилас је закључио да је „задатак историчара [...] да помогну борбу Партије за правилно освјетљавање народне прошлости, борбу Партије за нови живот“.

Марксистичка историографија не сме се заснивати на „дотјеривању прошле историје народа Југославије према савременим условима“. У складу с тим, треба одбацити неке раније заблуде и предрасуде. Једна од њих односи се на стварање прве Југославије. Иако је хегемонија српске буржоазије трајно обележила живот Краљевине Југославије, „сам чин њеног формирања не представља несрећу“, већ израз прогресивних кретања. Такође, „неправилно је гледати на стварање Југославије само као на последицу игре империјалистичких велесила Запада. То јесте био важан моменат, али се не смије губити из вида ни чињеница да су империјалисти морали попуштати пред националним захтјевима Југословена“.³⁷ Овиме је Милован

³⁵ Исто, стр. 57–58.

³⁶ „Историја СКП(б) по методу писања, по изношењу историског збивања у цјелини (повезивању борбе маса с улогом вођа, узајамном дјејству идеја и материјалног свијета, разјашњавању улоге појединих класа и партија у сваком одређеном периоду борбе), по тачности приказивања и оцјењивања појединих догађаја и људи и откривању унутарње законитости класних сукоба и држања класа у њима – спада у ненадмашан образац, на коме се сваки савјесатан и озбиљан писац и предавач историје мора да учи“ (Исто, стр. 70).

³⁷ Исто, стр. 64–65.

Ћилас директно иступио против тезе КИ и КПЈ о Краљевини Југославији као „версајској творевини“, на чијим основама су југословенски комунисти током целог међуратног и ратног периода изграђивали своју политичку платформу. Одступање Милована Ћиласа од партијске линије у теоријском смислу није карактеристично само за овај текст. Његов идеолошки разлаз са Партијом попримао је све веће размере током 1953. и коначно кулминирао у облику серије чланака објављених у *Борби* (1. новембар 1953. – 7. јануар 1954) и *Новој мисли* (јануар 1954).³⁸

Партијски остракизам и дисидентство Милована Ћиласа

Почетком 1954. ЦК СКЈ је донео одлуку да се „случај друга М. Ћиласа“ размотри на пленарној седници ЦК. Трећи ванредни пленум ЦК СКЈ (16–17. јануар 1954) осудио је и одбацио Ћиласове ставове као „ревизионистичке“ и „анархолибералне“. Такође, истакнуто је како је Ћилас потпао под утицај западне социјалдемократије.³⁹ Милован Ћилас је у духу

³⁸ Након објављивања написа Милована Ћиласа „Анатомија једног морала“ у *Новој мисли*, Извршни комитет ЦК СКЈ се у свом Саопштењу, објављеном 10. јануара 1954. у *Борби*, оградио од Ћиласових ставова: „Чланци друга Милована Ћиласа плод су његовог сопственог мишљења, које је у својој основи противно мишљењу свих осталих чланова Извршног комитета, духу одлука Шестог конгреса и одлука Другог пленарног састанка Централног комитета Савеза комуниста Југославије. Он их је објављивао не излажући унапред друговима из Извршног комитета идеје које у њима намерава објавити, чак и упркос томе, што су му неки другови у току објављивања првих чланака из те серије указивали на очигледну штету коју би такви чланци могли нанети развоју Савеза комуниста и изградњи социјалистичке демократије у нашој земљи“ (*Борба*, 10. јануар 1954).

³⁹ Са овом оценом најужег руководства ЦК СКЈ сагласио се Драгољуб Јовановић. Он је закључио како је Милована Ћиласа као комунисту „упропастио онај ко га је послао у Њујорк и Лондон. Душу верника [Ћилас] је изгубио када је сагледао море аутомобила који су пред фабриком чекали раднике, 'робове монополистичког капитала' које је имао да спасе његов комунизам. [...] Сасвим су га докрајчили Анојрин Беван [вођа енглеских лабуриста – Д. Б.] и његова лепа и паметна Цени Ли. [...] После те посете, коју је предводио Беванов саучесник у предавању ове пролетерско-аристократске душе западњачко-демократском ђаволу, Влада Дедијер, наш Ћидо [Милован Ћилас – Д. Б.] је изгубљен за светску и перманентну револуцију“ (Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, пр. Н. Јовановић, Београд, 2005, стр. 107–108). Милован Ћилас је побијао овакве ставове: „Између Бевана и мене било је неке сродности у сагледавању кризе у коју западају и 'источни' комунизам и 'западна' социјалдемократија. [...] Али нису тачне касније оптужбе и нагађања да је Беван на мене утицао“ (М. Ћилас, *nav. delo*, стр. 265). Владимир Дедијер је сматрао да је Јосип Броз „изопштио“ Милована Ћиласа услед његове све веће популарности која је претила да надвиси остале чланове Политбироа укључујући и самог Броза. С друге стране, Ћилас је након сукоба Југославије са ИВ-ом 1948. енергично иступио против СССР-а и његових сателита. Већина аутора у томе види узрок Ћиласовог пада, јер је након Стаљинове смрти (5. март 1953) и обостране жеље југословенског и новог совјетског руководства за нормализацијом односа, Ћилас остао усамљен у својој бескомпромисној политици према СССР-у. Више: V. Dediđer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Београд, 1991, стр. 395–398; В. Petrović, *Bez bojazni od tabu-tema* (пр. М. Mitrović, S. Dautović), Београд, 2010, стр. 187–188.

самокритике два пута говорио о својим заблудама и погрешним ставовима који су наудили јединству Партије. На пленуму је оцењено да „друг Ђилас није дао самокритику“, те је одлучено да се искључи из ЦК и смени са свих партијских и државних функција.⁴⁰

Према закључцима Трећег ванредног пленума ЦК СКЈ Милован Ђилас је заузео помирљив став и „увидевши своје заблуде“ прихватио све оптужбе. Крајем осамдесетих година двадесетог века говорио је како пад с власти није доживео „као неку драматичну појаву“. У том тренутку, своју „јерес“, односно одвајање од Партије, Ђилас је примио „као грех“. С друге стране, изузетно му је тешко пао раскид са најближим сарадницима и друговима из Партије, као и њихове оптужбе и напади на Трећем пленуму СКЈ.⁴¹

⁴⁰ Милован Ђилас је, истина, на овом пленуму магловито и неодређено говорио о својим „грешкама“. Мада је прихватио мишљење руководства СКЈ да се „у току задњих мјесеци публицистичке активности постепено почео одвајати у низу основних питања, од прихваћених и уобичајених теоретских погледа у нашем покрету“, Ђилас је другог дана пленарне седнице ЦК истакао како се његова изјава „не може узети ни као каква самокритика ни као увиђање неке ствари“, јер „сам, уствари, у изјави остао на истим позицијама на којима сам и био у суштини“ (Цит. према: V. Dediјer, *nav. delo*, str. 409–414).

⁴¹ „Атмосферу која је владала током Трећег пленума, као и свој однос према друговима у Партији, Милован Ђилас је вероватно најбоље описао током једног разговора са Бориславом Михајловићем - Михизом: „Био сам чврсто решен да своје идеје браним непопустљиво и до краја. На састанак Централног комитета који ће ми судити дошао сам у Скупштину пешке у пратњи Владе Дедијера. Маса света окупљена на супротном плочнику Пионирског парка дочекала нас је аплаузом. То ме је осколило и учврстило. Али не знате ви, Михизе, нас комунистичку врхушку. Живели смо увек заједно у свом издвојеном кругу. И сада сам дуге сате провео затворен у пленумској сали са људима који су представљали цео мој свет. Све сам их блиско знао, са њима илегалисао, робијао, водио рат, стварао нову државу. Многи су ми били лични пријатељи, [Јосип Броз] Тито вођа и покровитељ, [Едвард] Кардељ идеолошки истомишљеник, Марко, Александар Ранковић, више него побратим, а сви остали, веровао сам, искрени оданици. Навикао сам да ме дочекују добродошлицом и одушевљеним прихватањем свега што речем. Сад је све то скочило на мене. [...] Освестио сам се и схватио да сам тешко погрешно“ (Цит. према: V. Mihajlović Mihiz, *Autobiografija – o drugima*, Beograd, 2008, str. 417–418). Владимир Дедијер је приметио како су на Трећем пленуму против Милована Ђиласа најснажније иступали његови дојучерашњи истомишљеници и сународници – Црногорци „који су наљушили крв попут ајкула“ (V. Dediјer, *nav. delo*, str. 404–407). У тој „хајци“ посебно се истицао Светозар Вукмановић - Темпо. Милован Ђилас је тим поводом записао: „У почетку сам био збуњен, утучен, али доста одмерено и још присебан: није то било кајање. Оно је дошло задњег дана [Пленума] када сам видео да ме сви напуштају, и неки од оних који су се безмало са мном слагали: они су ме најжешће и најнетачније нападали. Осећао сам да ако се одвојим од Партије да ћу се одвојити од живота, не само од биографије“ (*Борба*, 2. јун 1989). Трећи пленум СКЈ заправо представља један судски процес совјетског, стаљинистичког типа, у коме је оптужени окружен низом оштрих напада дојучерашњих најближих сарадника и од кога се очекује да на крају изнесе самокритику. Ђилас је свакако могао наслутити у ком ће се правцу одвијати „расправа“ на Пленуму, тим пре што је и сам учествовао у процесима сличног типа током сукоба са ИБ-ом 1948. Присећајући се своје улоге приликом суђења Радовану Зоговићу, са којим је у послератном периоду блиско сарађивао у оквиру Агитпропа, Милован Ђилас је забележио: „У агитпропу, ја Зоговићу нисам био само руководи-

Нешто касније Ђилас је одлучио да иступи из Савеза комуниста – 19. априла 1954. вратио је своју партијску књижицу са редним бројем „4“. После Трећег пленума Ђилас се суочио са потпуном изолацијом.

Према речима појединих савременика, Ђилас је по паду с власти своју самокритику на Пленуму доживљавао као велику грешку, те је она у каснијем периоду била извориште његовог нарастајућег незадовољства.⁴² Ипак, током првих година после пада с власти, Ђилас се није разишао са својим ранијим ставовима: идеолошке наслаге и револуционарна пракса надживеле су његов пад. Борислав Михајловић - Михиз, један од ретких савременика који су се усудили да готово одмах после Трећег пленума пробију невидљиви обруч изолације који је окруживао Ђиласа и његову породицу, приметио је како се „Ђилас видно прибрао, долазио себи, прикупљао своју разбијену личност и успостављао нову равнотежу“. Међутим, иако су га опседали страни новинари, „одбијао је у почетку непревазиђеним большевичким уверењем да је сарадња са страним листовима издаја отаџбине, а када се најзад преломио, поверио ми је то уз ограду да ће говорити и писати искључиво за леве, социјалдемократске и лабуристичке листове“.⁴³

Крајем 1956. Милован Ђилас је у изјави француској новинској агенцији АФП и листу *New leader* критиковао уздржаност југословенских представника у Организацији уједињених нација поводом совјетске интервенције у Мађарској. Оптужен је и осуђен на издржавање казне затвора у трајању од три године.

Готово одмах по паду с власти Ђилас се посветио књижевном раду: „Било је то одлажење, бежање у нову, духовнију стварност. Али не само то – то, штавише, мање него дуго жуђена, неодољива жеља да се искажем својом мишљу и својим начином“.⁴⁴ Неколико месеци пре овог суђења Ђилас је послао рукопис *Бесудне земље* Српској књижевној задрузи, своје

лац, ми смо били веома блиски пријатељи. А онда је дошао велики полом Информбироа, који је покришио толико тога, па и наше пријатељство. Како је то код нас комуниста већ обичај, баш зато што сам му био најближи, био сам задужен да будем главосек и егзекутор у његовом избацивању из партије“ (Цит. према: В. Мihaljlović Mihiz, *nav. delo*, стр. 140).

⁴² Борислав Михајловић је након сусрета са Ђиласом 1954. закључио како „тај тренутак слабости Милован Ђилас никад неће опростити себи и биће он један од тајних и трајних детонатора његовог побуњеништва“ (*Исто*, стр. 418). Поводом ове оцене, Милован Ђилас је записао: „Михиз би био у праву – кад не би губио из вида психологију комуниста и да сам ја још увек био – макар својом емотивном и прагматичном страном – комуниста... [...] Још сам био комуниста, још су ме за себе везивали револуционарни идеали и другови“ (М. Ђилас, *nav. delo*, стр. 286, 289). Занимљив је однос Милована Ђиласа према својој „вери“ – комунизму. Четири деценије након разлаза са руководством СКЈ, Ђилас се интимно осећао комунистом: „Мој интелектуални однос према овом мом друштву и даље би се могао сматрати револуционарним“ (Цит. према: G. Lazović, *nav. delo*, стр. 8).

⁴³ В. Мihaljlović Mihiz, *nav. delo*, стр. 421.

⁴⁴ М. Ђилас, *nav. delo*, стр. 289.

прве аутобиографске књиге, с намером да га ова издавачка кућа објави. Редакција СКЗ је, међутим, одбила било какву сарадњу са „отпадником“. Садржај *Бесудне земље* обухвата период Ђиласовог младалаштва, до одласка на студије у Београд. Другим речима, у књизи нема помена о савременим политичким темама, партијским друговима итсл. У том смислу, одбијање објављивања *Бесудне земље* Милован Ђилас је доживео као покушај власти да га изолује не само у политичком већ и у књижевном, стваралачком и сваком смислу.⁴⁵ Резигниран и увређен, Ђилас је у новој књизи, *Нова класа* изнео жестоку критику југословенског друштва и власти.⁴⁶ Рукопис књиге је уз помоћ једне америчке новинарке доспео у САД, где је и објављен. Уследила је реакција југословенских власти: 1957. Милован Ђилас је осуђен на додатних седам година робије. Мада је после четири године условно ослобођен (1961), Ђилас је због „одавања службених тајни“ у књизи *Сусрети са Стаљином* поново допао затвора 1962, у коме је остао до 1966.

Према речима Милована Ђиласа, током година тамновања у социјалистичкој Југославији (1956–1961. и 1962–1966) дошло је до преобликовања његове мисли. При том треба разликовати два периода, или две фазе тог духовног преображаја. Током првих година робије Ђилас се „још увек борио са собом“, са својим ранијим ставовима, уверењима, емоцијама. Прогонио га је страх егзистенцијалне природе; бринуо је о свом животу и о својој породици. Трудио се да истраје у борби за „своје морално и духовно претрајавање, за свој разум и своју идеју“,⁴⁷ мада је, с друге стране, свим

⁴⁵ „Одбијање објављивања 'Бесудне земље' имало је за мене велики – да не кажем: пресудан значај. То је била потврда, горка и мучна [...] да је власт, да је државни врх, пошто ме је политички свргао и оцрнио, решен и да ме духовно, као писца, дотуче – уколико се не покорим и не покајем. А ја се покорити нисам умео, а покајати нисам могао – а да не разорим све компоненте које чине моју личност, моје мишљење и мој карактер...“ (*Исто*, стр. 304).

⁴⁶ „Није прошло ни неколико дана пошто су ме 'ишамарали' у СКЗ, а ја сам се латио рада на 'Новој класи'. [...] 'Нова класа' је довршена у току три-четири месеца“. Према речима Милована Ђиласа *Нова класа* није резултат само тренутног незадовољства: „Нећу рећи да до 'Нове класе' не би дошло да су ми власти омогућиле [...] објављивање белетристичких дела. Али је несумњиво да је одбијање у СКЗ допринело убрзању моје одлуке да тражим у иностранству издавача за оно што ће иностранство радо примити. А допринело је то, као и бојкот и кампање против мене, и жестини 'Нове класе'...“ (*Исто*). Ђиласово незадовољство услед забране објављивања његових књига у земљи треба довести у везу са односом већине писаца према свом књижевном раду: познато је да ће писац, као и сваки уметник, неупоредиво лакше поднети тамновање, прогоне, изолацију итд. него што ће се помирити са немогућношћу да се изрази кроз своје стваралаштво.

⁴⁷ „У првој фази, на мојој првој робији (1956–1961), ја сам се још борио са самим собом, односно – још сам у себи дозревао идеје. Та борба са самим собом већ није била сумњање у идеје, него прецењивање моћи света, односно моћи власти, тачније речено: сумњање повремено, у властите моћи. [...] Свакако би те сумње биле мање и мање пустошне да ја ту власт нисам добро познавао, да је нисам и сам градио и дуго јој припадао: мој ум се већ одвојио од те власти, али мој живот [...] још је зависио од ње – од разборите и неразборите процене властодршца, ако не и од њихове добре или зле воље. Требало је превазићи себе,

својим бићем и даље припадао марксизму, комунизму и револуционарним идеалима. Чак је и његов однос према затворским чуварима био надмен, као да се још налазио на власти: „Држао сам се не само гордо и одбојно, него и пркосно и презриво. У мени се поред побуњеника још прсио партијски велможа, непомирен сасвим са својим падом, па ни са судбином, макар што ју је сам себи наметнуо“.⁴⁸

У другом периоду тамновања, међутим, Ђилас је „савладао самог себе“, победио своје страхове; његова нова мисао – „идеја“ – надјачала је раније ставове.⁴⁹ Мада није у потпуности потиснуо свој револуционарни карактер, Ђилас се дефинитивно разишао с влашћу и са својим друговима. Тај, пре свега емотивни прелом ескалирао је током краткотрајног периода између два тамновања (јануар 1961 – април 1962). Поводом објављивања књиге *Сусрети са Стаљином* председник Владе СР Србије Слободан Пенезић - Крцун је после бурног разговора пребацио Ђиласу: „Ти си уображен“, на шта је овај одговорио: „А што да не будем? Даровит, чувен – најпре као комуниста, а сад као критичар комунизма“.⁵⁰

Слобода

Анализирајући кључне моменте свог живота, Милован Ђилас је записао како је потпуно и коначно „сазнавање слободе“ у духовном и интелектуалном смислу и „срашћивање са њом“ уследило после пада с власти, тачније, током деветогодишње робије у социјалистичкој Југославији.⁵¹ У том периоду, Ђилас се постепено ослобађао ранијих идеолошких наслага, уских погледа једног партијског чиновника, различитих заблуда и предубеђења.⁵²

превазићи не само свој живот, него и своју савест и одговорност за живот својих најдражих. [...] Била је то немилосрдна борба између умља и безумља, између саморазарања и свести“ (М. Ђилас, *Tamnica i ideja*, Beograd, 1989, str. 22–23). „Превазилажење себе“ подразумевало је заправо борбу против нервних проблема: „А онда, с јесени 1959. године, настале су код мене нервне тегобе. [...] Почело је стравично, неслућено и свакичасно унутарње мучење – страх да ми воља доиста не попусти. Пореметило ми се спавање, спопадали су ме снови са стравичним, незаборављеним призорима. Престао сам и да пишем, мисли раскидане страховима“ (М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, str. 310).

⁴⁸ М. Ђилас, *Tamnica i ideja*, str. 40.

⁴⁹ „У другом свом тамновању (1962–1966) ја већ нисам водио ту борбу са самим собом: лудило, смрт у лудилу, повукла се пред идејом, пред мојим препорођеним, ослобођеним и слободним бићем. [...] Тамновање ми је, дакако, и тад тешко падало [...]. Али то је било друкчије трпљење – трпљење телесно и емоционално, али не ни интелектуално ни душевно. [...] Моје биће је било спокојно према трајању времена: могао сам тако, у тамници, провести спокојно остатак живота – био сам у вечности“ (*Исто*, стр. 23–25).

⁵⁰ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, str. 315.

⁵¹ М. Ђилас, *Tamnica i ideja*, str. 19.

⁵² „То моје вјерују се мењало утолико што је попуњавано новим чињеницама и новим анализама“ (*Исто*, стр. 49).

Преобликована, нова мисао Милована Ђиласа постала је извориште и саставни део готово свих његових потоњих радова. Током те трансформације развили су се нови ставови, често дијаметрално супротни од претходних. У том смислу, у Ђиласовим делима уочљиве су, поред осталог, извесне промене у његовом односу према Црној Гори и Црногорцима.

Свој спис о Петру II Петровићу Исидора Секулић је објавила 1951. под називом „Његошу књига дубоке оданости“. Одговор Милована Ђиласа на ово „скроз наскроз идеалистичко и напола мистичарско дело“ уследио је почетком 1952. у виду студије „Легенда о Његошу“.⁵³ За нашу тему, међутим, није од великог значаја критички став Милована Ђиласа према књизи Исидоре Секулић. Пажњу нам је привукао његов однос према Његошу, Црногорцима и Црној Гори. Треба рећи да се у то време (1952) Ђилас налазио у врху власти, те да његово излагање стоји у сагласју са основним курсом Партије о питању проблема Црне Горе и црногорске нације. У складу с тим, „Легенда о Његошу“ обилује марксистичком и партијском фразеологијом, као и преживелим стереотипима о српској буржоазији и нацији. Балкански и Први светски рат Ђилас је посматрао искључиво кроз призму класне борбе, односно сукоба различитих националних – „националистичких“ – концепција европских буржоазија. Резултат прегнућа српске буржоазије у Првом светском рату⁵⁴ представља формирање Краљевине Југославије, која је заправо „версајска творевина“ и „тамница народа“.⁵⁵ Анализирајући Његошеву улогу у „националној борби“ за ослобођење од турске власти, Ђилас је истакао како је „код Његоша и у његовој поезији и политичкој дјелатности [...] тако обимно и снажно заступљена [...] борба угњетених Срба (односно – Црногораца), српског народа, српских сељака, православне раје, против Турака“.⁵⁶ На основу наведеног намеће се закључак да је Ђилас у националном смислу изједначио Србе и Црногорце. Међутим, у даљем тексту стоји како у то време, током деветнаестог века, „није било ни нације, ни националне (буржоаске, ’сељачке’, ’своје’) државе, па према томе ни националне слободе ни националног ропства, а оно што се тим сељацима сад јављало као такво – уствари су биле њихове актуелне, живе, непосредне тежње, које су потицале из стварних и сасвим нових услова“.⁵⁷ Другим речима, у свести народа Црне Горе „његошевског доба“ није постојао нацио-

⁵³ Милован Ђилас је у уводу истакао како циљ ове књиге није обрачун са Исидором Секулић, већ „одбрана партијности и партијске идеологије“ (М. Ђилас, *Легенда о Његошу*, Београд, 1952, стр. 5–26).

⁵⁴ Милован Ђилас признаје да је у балканским и Првом светском рату српски народ „заиста показао величанствени напор и хероизам“, мада је, с друге стране, тај „свеопшти национални занос“ служио буржоазији у постизању њених класних циљева. – *Исто*, стр. 147.

⁵⁵ *Исто*, стр. 108–111.

⁵⁶ *Исто*, стр. 129.

⁵⁷ *Исто*, стр. 130.

нални моменат, те се у националном смислу Црногорци нису могли осећати ни „својима“ ни различитим од Срба. С друге стране, становништво Србије и Црне Горе – „православну рају“ – везивао је и уједињавао верски елемент.

С тим у вези, Ђилас је нагласио како је „бесмислена борба између црногорског и српског национализма (тим више што се они јављају, као буржоаски заостатак, чак и у главама неких комуниста) око тога да ли је Његош ’српски’ или ’црногорски’ пјесник. Нађено је, најзад, разумије се, неко компромисно решење: ’црногорски и југословенски’. И та потајна дискусија одржава легенду о Његошу. Његови главни барјактари су иначе [Радован] Зоговић и Исидора [Секулић]“. На крају, Ђилас је закључио: „Ствар је у овоме: за Његоша, а ни за ондашње српске интелектуалце и црногорске и српске сељаке није било – и стварно није било – разлике између Срба и Црногораца. Нација и национална (буржоаска) свијест је каснија појава, бар у Црној Гори, а и у Србији је могла бити тек на почетку. Према томе, када се око тога води распра, она се води око нечег чега није било, а чега сада има, и отуд она нужно мора добити и неисториски, и ненаучни, и шовинистички карактер“.⁵⁸

Услед економске заосталости Црне Горе, односно непостојања буржоаске класе, током деветнаестог века национално осећање црногорског народа се није могло формирати. После стварања Краљевине Југославије „историски задатак буржоаске класе“ прихватила је црногорска интелигенција: „таква улога морала је да припадне баш интелигенцији, јер више није било никаквих услова за даљи развитак на бази полуколонијалних капиталистичких односа. Тако је главна снага комунистичког и радничког покрета Југославије у Црној Гори лежала у тој новој интелигенцији, која је ницала из објективних црногорских (и југословенских) услова, образовала се једним дијелом у крилу револуционарног радничког покрета других наших земаља (претежно Београд), преносила у Црну Гору нове идеје, будила на селу црногорску националну свијест“.⁵⁹ Према речима Милована Ђиласа, црногорски и југословенски комунисти су својом борбом против српске и црногорске буржоазije остварили национално ослобођење црногорског народа и националну равноправност у новој државној заједници.

Готово одмах после Трећег ванредног пленума и пада с власти Милован Ђилас се посветио књижевном раду. Током пролећа и лета 1954. саставио је своје прво дело мемоарског типа *Бесудну земљу*. Ова књига настала је у атмосфери разочарања, патњи, страхова, кризе идентитета, интелектуалних прелома, губитка вере, суочавања са ранијим ставовима. Мада књижевна вредност *Бесудне земље* тиме није умањена, поједини делови оптерећени су преживелом партијском идеологијом и стереотипима.

⁵⁸ Исто, стр. 138–139.

⁵⁹ Исто, стр. 150–151.

На пример, говорећи о односу Црне Горе и Србије у Првом светском рату, односно о узроцима пораза црногорске војске током сукоба са аустроугарским снагама код Мојковца (јануар 1915), Ђилас је нагласио како је поред „издаје црногорског двора још нешто друго било разлог срамотном – невојничком – слому војске црногорске – мрачна и нејасна улога србијанске владе“. Иза свега, у ствари, стајали су себични интереси београдског двора. С тим у вези је план „србијанске владе да се [након пораза ловћенског одреда] црногорска војска не повуче за српском, како се с крајем рата не би нашле двије војске и двије династије, што би отежало, а можда и онемогућило стварање заједничке државе“.⁶⁰ О односу Црне Горе и Србије после формирања Краљевине Југославије Ђилас је записао: „Стварна власт је тренутно допала у њихове [српске] руке, без обзира на то што је они непосредно нису вршили. Иза њих је стајао Београд – иста она практична политика која је у уједињењу ударила жиг ускоће и себичности“.⁶¹

Истина је да су односи београдског и цетињског двора током Првог светског рата били оптерећени бројним несугласицама, различитим тактичким решењима за вођење ратних операција, сукобљеним концепцијама у смислу организације будуће државе итд. Међутим, са становишта озбиљне историографије, неодрживо је Ђиласово тумачење узрока слома црногорске војске. Пред почетак рата црногорска војска налазила се у јако тешком положају: недостатак официрског кадра, слаба организација, материјални недостаци, били су реални чиниоци који су довели до брзог и потпуног војног слома Црне Горе.⁶² Дефетистички став краља Николе Петровића и колаборационистичка активност блиских чланова његове породице такође су увели пометњу у црногорске редове. Краљ Никола напустио је Скадар почетком 1915. и отишао у Италију у најстрожој тајности. Дивизијар Јанко Вукотић и „крња влада“ донели су одлуку о капитулацији црногорске војске.⁶³

Милован Ђилас је крајем осамдесетих година записао како током периода власти није „знао довољно историју“. С друге стране, у том тренутку „стручна критика и није била циљ“, већ је требало подстицати нове

⁶⁰ М. Ђилас, *Бесудна земља* (пр. Б. Поповић), Београд, 2005, стр. 175.

⁶¹ *Исто*, стр. 323.

⁶² Више: Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом светском рату 1914–1918*, Подгорица, 1997, стр. 47–53.

⁶³ „Капитулација црногорске војске дошла је као последица династичких интереса и политичких калкулација краља Николе за очување тих интереса, а са краљем Николом мање или више солидарисали су се сви они који су се налазили на најодговорнијим положајима у војсци и државној управи. Зато је погрешно мишљење оних који сматрају да би краљ Никола извео војску да је то могао. Он је могао то лако, али није хтио да је изведе. Главни разлог којим се при том руководио била је његова бојазан да ће војску испустити из руку и да ће се она изгубити у српској војсци“ (*Исто*, стр. 194).

методолошке – марксистичке – правце у науци и, у крајњој линији, одбрани монолитност Партије.⁶⁴ Другим речима, превласт идеолошке матрице усмеравала је и ограничавала Ђиласов рад, остајући трајно, барем у траговима, у његовој свести до краја живота. Мада је прихватао мишљење других аутора да је у његовој „литератури од идеологије остао овде-онде неки траг“, Ђилас је истицао како „ни у време социјалистичког реализма“ који је заступао пре рата јер је то била партијска линија, „у то није био много убеђен“.⁶⁵

Историја Црне Горе и Србије, судбине њених владара и „обичних људи“ биле су трајна инспирација којој се Милован Ђилас у свом књижевном раду често враћао. Роман *Црна Гора*, који је Ђилас саставио у затвору 1958, посвећен је Првом светском рату у Црној Гори. Према речима Милована Ђиласа, рат је почео нападом Аустро-Угарске на „српске државице“. Црна Гора, у којој „све кључа косовским митом и Српством“, увидела је „бесмисленост да две српске државице, једна поред друге, буду и даље подвојене“.⁶⁶ Однос србијанске и црногорске војске у овој књизи приказан је у светлу садејства и сапатништва „двеју братских војски“. Тако је у боју код Мојковца било „србијанских одреда, у артиљерији, из јединица које су се повлачиле за Албанију, на море, па додељени с топовима да појачају отпор црногорски“.⁶⁷ Овај „заједнички несрећни удес са Србијом“ подстакао је у Црној Гори идеју о уједињењу две српске државе. „Поготову је то било живо на овом [мојковачком] фронту. Његови војници су махом били из крајева ослобођених ратом 1876. године, дакле мање везани за посебну државност од староцрногораца. [...] Не значи да су они постали противници посебне црногорске државе, него им је сада, када су упознали Србијанце, кроз Ужичане, махом насељене из ових крајева, изгледало смешно да се говори о ма каквим народним разликама“.⁶⁸ Црногорски команданти су у духу „одбране српства“ бодрили своје војнике. Машан Јанковић, на пример, пред одсудну битку поручује својим саборцима: „Ако ми преживимо – Српство ће преживјети. [...] Није српско само оно што [Никола] Пашић и Србија хоће. Нијесмо ли и ми Срби? Није ли [Милош] Обилић наш, више но ичији? [...] Ово [Црна Гора – Д. Б.] је олтар и гнијездо Србиново. Овдје српско Сунце никад не залази. [...] Док је Црне Горе биће и Српства“.⁶⁹ Командир народне војске Малиша Петровић је рекао: „Србин сам Црногорац. Србин сам јер

⁶⁴ V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma. Kontroverze pisca i ideologa* (Друго, поновљено издање), Београд, 1988, стр. 57–58.

⁶⁵ *Борба*, 2. јун 1989.

⁶⁶ М. Ђилас, *Црна Гора*, Београд, 1989, стр. 48.

⁶⁷ *Исто*, стр. 13.

⁶⁸ *Исто*, стр. 32.

⁶⁹ *Исто*, стр. 56–57.

сам Црногорац. [...] Нијесам Црногорац што сам Србин, него Србин што сам Црногорац. Ми Црногорци, ми смо со Српства. Није овдје Српству сва снага, ама јесте душа. [...] За мене нема Српства без Црне Горе“.⁷⁰

Упркос снажном отпору, Црна Гора је претрпела пораз пред налетом аустроугарских и немачких снага. Окончањем те „задње битке за последњи комад српске земље“ као да је „поречена цела црногорска историја“. Али „није поклекао Мојковац, него црногорска влада и држава“. Мада сноси одговорност за војни слом Црне Горе, „краљ Никола [Петровић] је био добар Србин и желео је добро Српству, бар колико србијански двор и србијанска влада. Није он издао Српство. [...] Ако је ишта издато – а јесте, онда је то била црногорска војска, црногорска држава – свака изда себе оног који јесте“.⁷¹

Говорећи о роману *Црна Гора* Бранко Поповић с правом је истицао како се мора водити рачуна о узајамној вези између „приповедачеве личне заточеничке судбине и колективног заточеничког усуда Црне Горе“. Другим речима, Милован Ђилас је кроз причу о ратничким и моралним биткама Црногораца „уткивао алузије“ о борби за лично духовно самоодржање. У том смислу, овај роман поред осталог садржи и једну аутобиографску ноту – „Ђилас је тражио себе“.⁷² Василије Калезић је приметио како „низ лирских асоцијација поводом Мојковачке битке има заправо за циљ Ђиласово успостављање ’везе’ са собом, својим временом и положајем у којем се налази док пише роман“.⁷³ Ову „везу“, додуше, није скривао ни сам Милован Ђилас: „Десио се да сам баш у то време – док сам чекао суђење, писао ’Црну Гору’, и то баш онај други део – ’Вешала’, у коме се прича о на смрт осуђеним: самоћа и чекање високе казне су, држим, ударили печат на текст“.⁷⁴ Према Живку Ђурковићу, Ђилас је своја младалачка схватања, опредељења и револуционарно и затворско искуство уградио у лик Милоша Милошевића (поглавље „Вешала“), студента филозофије у Београду.⁷⁵

Крајем педесетих година, у затвору,⁷⁶ Милован Ђилас је саставио дело *Његош – пјесник, владар, владика*, у коме је приказао целокупни живот најистакнутије световне и духовне личности Црне Горе. Према речима Милована Ђиласа, Његошев најважнији циљ представљало је ослобођење од Турака. То је уједно било „најживотније питање Црне Горе и српства

⁷⁰ Исто, стр. 60–61.

⁷¹ Исто, стр. 58.

⁷² Више: Б. Поповић, „Два Ђиласова романа“, у: *Милован Ђилас (1911–1995)*, Зборник радова, Београд, 1996, стр. 277–305.

⁷³ V. Kalezić, *nav. delo*, str. 250.

⁷⁴ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 308.

⁷⁵ Ж. Ђурковић, *Ђилас и Његош*, Подгорица, 2008, стр. 164–172.

⁷⁶ На крају текста стоји одредница: „1957–1959. Затвор у Сремској Митровици“ (М. Ђилас, *Његош – пјесник, владар, владика*, Београд – Љубљана, 1988, стр. 582).

као цјелине“. Такође, „Његошева политика је била национална – српска и југословенска, [...] али ради обнове независне српске државности и ослобођења испод туђинске власти“. ⁷⁷ Његошу реал-политика није дозвољавала да у ослободилачким плановима изађе из оквира Црне Горе, али је он неговао, чувао идеју јединства Црне Горе са Србијом, јединства целог српског народа. Његошево српство, као и његова поезија, „изведено је из трајања српских племена кроз неколико друштвених формација“. Мада политичке околности у Европи и на Балкану након 1848. нису дозвољавале распламсавање националних устанака, Његош, „идеолог српске и југословенске будућности“, предано је водио политику сарадње са „србијанским кнезовима“ у циљу уједињења „Србства“. У том тренутку, слободна Црна Гора представљала је „кристални врхунац, чисти дух српства и југословенства“. ⁷⁸

Према Миловану Ђиласу, Његош је „емотивно и изразом, а такође и политичком праксом нужно био Црногорац. Традицијом, идејом, и циљем, он је био Србин. Код њега је увијек било разликовања између Србијанаца и Црногораца. Али оно није народно, или [...] национално. Него су то, као касније и за књаза Данила, па и краља Николу, разлике у једном те истом народу – српском“. ⁷⁹ Према томе, „изучавање Његоша може свакога непристрасног – ако таквих има, увјерити у непостојање посебне црногорске нације“. Дакле, иако је у „Легенди о Његошу“ изнео мишљење како је питање „Његошеве националне припадности беспредметно“, на овом месту Ђилас јасно указује на његов српски национални идентитет. Такође, Ђилас је анализирао процес формирања црногорске нације: „Идеја о Црногорцима као посебној нацији први пут се јавила у првом свјетском рату, као покушај да се дубљим – националним разлозима оправдава одржавање династије Петровића и посебне црногорске државе. [...] Теза о Црногорцима као посебној нацији јавља се и јача касније, последице уједињења са Србијом 1918. године. [...] Прихватили су је касније и комунисти, ради слабења Београда и везивања за неугашену традицију црногорске државности. И они су, да како, практичне потребе и своје посебне интересе правдали идеалним – у конкретном случају такозваним научним доказима, који су тада изгледали утолико поузданији што су могли да се смјесте у калупе Стаљинових [...] теорија о нацијама као искључивом производу капитализма“. На крају, Ђилас је оценио своју улогу у процесу формирања црногорске нације: „Баш сам ја, понајприје позван својим положајем у области идеја и власти, извршио неодржива теоретска образлагања црногорске нације. Али ни тада нијесам мислио да Црногорци нијесу Срби – варијетет српске народности, као

⁷⁷ Исто, стр. 495–496.

⁷⁸ Исто, стр. 518.

⁷⁹ Исто, стр. 522.

што и данас мислим да је још оправдана њихова административна посебност⁸⁰.

Наведени цитат оставља утисак да је Милован Ђилас, најпре у међуратном периоду, потискивао личне ставове о питању националног опредељења Црногораца, у циљу слабљења „српског блока“, односно србијанске буржоазије и београдског двора. У рату, југословенски комунисти су користили „народно незадовољство“ у Црној Гори, изазвано губитком црногорских државних симбола и традиције у Краљевини Југославији. Парола КПЈ – „равноправност народа Југославије“ – омогућила је, у форми федералног уређења нове државе, испуњење очекивања Црногораца у виду формирања засебне територијалне јединице. Вођи КПЈ сматрали су да ће подстицањем осећања националне индивидуалности црногорског становништва заувек ишчезнути теза о „Великој Србији“, односно уједињењу свих Срба у једну државу. После Другог светског рата било је потребно укинути сваку могућност „повратка на старо“, при чему се мислило на „буржоаски систем“, монархију и превласт – „хегемонију“ – српске буржоазије. У том смислу, југословенски комунисти су енергично иступали против „реакционарних грађанских струја“. Међу њима водећу улогу имао је шеф Агитпропа – Милован Ђилас. Његово истакнуто место у афирмисању црногорске нације током и после рата тешко се може објаснити политичком мимикријом. Пре бисмо могли говорити о аутоматском, некритичком преузимању идеолошких оквира, догматизму, секташтву, превласти једноумља – „монолитизма у мишљењу“ – и, у крајњој линији, сужењу духовних и интелектуалних видика.

Преображај Ђиласових ставова о црногорској нацији током робије уочили су поједини савременици. Драгољуб Јованић је записао: „Када је по трећи пут суђен, у самој Митровици, због књиге 'Нова класа', дајући генералије изјавио је да он [Ђилас] није Црногорац: 'Црногорци су Срби, а ја сам Југословен'...“⁸¹ Резултат борбе коју је Милован Ђилас у затвору водио „са самим собом“ изражен је у „новој идеји“, односно у изградњи новог односа према својој улози у друштву, држави, свом књижевном стваралаштву, националном осећању итд. Ђилас је у тамници коначно дефинисао свој став према црногорском народу; став који је уједно представљао производ личне националне идентификације.⁸² Србин у националном и Црно-

⁸⁰ Исто, стр. 523. Анализирајући Ђиласове књиге *Легенда о Његошу* и *Његош – пјесник, владар, владика*, Василије Калезић је записао: „Једанпут је рушио мит и легенду, борећи се против схватања Исидоре Секулић; сада као да се он сâм враћа легенди, слиједећи донекле и пут Исидоре Секулић. [...] И 'оно' некад, и 'ово' сада писао је исти човек, 'исти писац', теоретичар и мислилац, Ђилас. Којем, кад и како да се вјерује?“ (V. Kalezić, *nav. delo*, str. 245–246).

⁸¹ Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 106.

⁸² Према речима Бранка Поповића, „разлог за студијско истраживање српског духа у Црној Гори долази од Ђиласове сазнајне тежње да, без обавезујућих идеолошких матрица, на поузданим изворима, проучи и промисли 'српско питање' Црногораца. Ово се наметало и

горац у локалном смислу, Милован Ђилас је после робије свој књижевни рад усмерио у другом правцу. Питање интимног националног осећања било је у овом периоду (1954–1966) коначно решено и превазиђено. О проблему црногорске нације говорио је тек у понеком интервјуу.

Током робије Милован Ђилас се ослобађао идеолошких наслага и тврдокорних стереотипа. На пример, пишући за француски часопис *Le Monde* 1971. Ђилас је истакао како је у међуратном периоду КПЈ, настојећи да „разбије јако четничко упориште у Црној Гори“, доделила „право на самоопредељење свим народима Југославије, те и Црногорцима, иако ови чине саставни део српске нације“. Мада је Црна Гора заслужено добила право на аутономију, „стварање црногорске нације“ имало је за циљ да казни српски народ.⁸³ Такође, према Миловану Ђиласу, „у [Краљевини] Југославији није било велике, ’водеће’ нације. [...] ’Водаћа улога Срба’ ни пре рата у Краљевини Југославији није могла да се оствари попут руске у Совјетском Савезу, због тога што су Срби економски и културно заосталији од Хрвата и Словенаца. А будући Срби територијално растурени и изван Србије, ни њихова релативна бројна предност не може доћи до изражаја“.⁸⁴ Милован Ђилас је крајем осамдесетих година о својој националној припадности рекао: „Осећам се Србином из Црне Горе. Подвлачим ово ’из Црне Горе’ ради некакве локалне разлике од Срба у Србији. Јесте, владало је предубеђење да сам ја творац црногорске нације, ако неко може да створи нацију. После [Првог светског] рата избило је питање да ли су Црногорци нација. Ми [комунисти – Д. Б.] смо у народном фронту имали врло угледне људе који су били за федерализам са Србијом или одвајање у посебну целину – такозване ’зеленаше’. ’Зеленаше’ су се исто осећали Србима, али нису имали никакве потребе да то наглашавају. [...] О томе сам, као министар за Црну Гору, разговарао са [Јосипом Брозом] Титом и рекао му: ’Црногорци јесу Срби’. – Одговорио је: ’Добро, али сада треба република’...“.⁸⁵ Такође, са научне тачке гледишта, „бесмислено је да су се Црногорци формирали у нацију. [...] Али је чињеница да су Црногорци имали некакву посебност која се касније, са владикама почетком осамнаестог века развија у праву државу. [...] А етнички се може говорити само о локалитету који имате у свим нацијама. Као, рецимо, у Србији, Шумадија се разликује од Мачве, а да не говоримо о Нишу, Лесковцу или источној Србији“.⁸⁶

као лични пишећ дуг да, колико се може, поништи и свој удео у етничком прекрштавању Црногораца, будући да је са идеолошког врха КПЈ, мислећи Коминтернином главом, и сам морао штитити ’постановљење’ о етничкој посебности Црногораца“ (Б. Поповић, „Два Ђиласова романа“, у: *Милован Ђилас (1911–1995)*, Зборник радова, Београд, 1996, стр. 290).

⁸³ Цит. према: D. Tošić, *nav. delo*, str. 125.

⁸⁴ *Исто*, стр. 202.

⁸⁵ Цит. према: М. Ђорговић, *nav. delo*, str. 123–124.

⁸⁶ *Исто*, стр. 124.

Према речима Драгољуба Јовановића „Милован Ђилас ће остати упамћен по томе што је, одлучније него ма који комунист, осудио своје веровање и нагло дохватио други барјак, не као нијансу, већ као потпуну супротност“.⁸⁷ С тим у вези, Бранислав Ковачевић је истакао како „контроверзност Милована Ђиласа као мислиоца, револуционара, бившег идеолога, политичара, комунисте и дисидента нигдје се тако драстично не огледа као на црногорском националном питању. [...] То је најслабија тачка кохерентности Ђиласовог мисаоног система, Ахилова пета његовог интелектуалног – моралног склопа. [...] На крају он је у себи угушио црногорско национално биће, а афирмисао српско“.⁸⁸

О трансформацији својих ставова Милован Ђилас је рекао: „Припадам групи људи који дуго траже пут, који смеју и да се поколебају [...]. Признајем да сам контрадикторан, код мене контрадикције има колико хоћете. Али за то имам и оправдање: ко то у различитим моментима, у различитом окружењу и с различитим поступцима неће бити контрадикторан?!“⁸⁹ Мада се никада „није постидео, а камоли одрекао своје партијске и револуционарне прошлости“,⁹⁰ Милован Ђилас је после пада с власти постао најистакнутији критичар комунизма. Тај систем који „обезличава народе“,⁹¹ био је у Ђиласовој мисли потпуно превазиђен. Политички идеал који је заокупљао његову пажњу после разлаза са Партијом и друговима била је демократија.

⁸⁷ Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 110.

⁸⁸ В. Ковачевић, *Ѓилас heroj-antiheroj. Iskazi za istoriju*, Podgorica, 2006², стр. 32.

⁸⁹ G. Lazović, *нав. дело*, стр. 15.

⁹⁰ М. Ѓилас, *Vlast i pobuna*, стр. 301.

⁹¹ *Vreme*, 8. april 1991. Добрица Ћосић је анализирајући то „обезличавање“ народа под комунизмом, које је свој израз у Црној Гори добило у виду десрбизације становништва, издвојио три најважнија момента у „паду народа Црне Горе“: 1. расрбљавање, које је „вршено у име социјализма и комунизма у име најплеменитијих идеала“. [...] У том добу нису се само живи одрицали мајке и оца, него су они и мртвима поништавали род и веру. Петра I су распетрили, владикау Његоша су разнегошили“. 2. дехристијанизација, која је у Црној Гори спровођена „скидањем глава, рушењем цркава и Његошеве капеле на Ловћену и убризгавањем отровнијег опијума од оног православног“. 3. насилно укидање русофилства у народу услед сукоба Југославије са ИБ-ом. Овај нови „раскол у историјској свести и осећањима, по нечему тежи од оног у партизанским и четничким деобама“ проузроковало је „масовно кажњавање у гулаговским логорима на Голем отоку, Светом Гргуру, у Билећи, Градишци“ (Д. Ћосић, *Српско питање*, I–II, Београд, 2002, I, стр. 265–270).

Summary

Dušan Bojković

Milovan Đilas on National and State Question of Montenegro

Key words: *Milovan Đilas, Montenegro, Serbia, nations, Communist Party of Yugoslavia*

Đilas's political ripening started in 1932 as he joined the Communist Party of Yugoslavia (CPY). „Unity of thought“ as one of the basic characteristics of the bolshevized Party didn't pass the young Đilas by. Accepting completely the “Party line” about the hegemony of the Serbian nation and the need for national liberation of other, non-Serbian nationalities within Yugoslavia, Đilas stressed the national and state specialty of the Montenegrin population.

Ideological parting of ways between Đilas and the Party led to the convocation of the Third Extraordinary Plenum (January 1954), his fall from the power and eviction from the Union of the Communists of Yugoslavia. Politically isolated, but not intellectually dead, he turned to literary work. At the same time, Đilas changed his views. Although he never renounced his communist past Đilas emancipated himself to a large degree from the old ideological crust, deep ingrained stereotypes, prejudices and illusions. In that context, the change of his views on Montenegro and the Montenegrin people is obvious. Milovan Đilas clearly pointed out that the Montenegrins were undoubtedly part of the Serbian people, albeit somewhat different in a local way. However, the wishes of the Montenegrins for a separate state were justified because there was a strong sense of tradition of separate statehood based on the experience from the 19th and early 20th centuries. This total change in Đilas' views on the Montenegrin people came about after his own change of heart regarding ethnic affiliation. During the next period, until the end of his life, Milovan Đilas used to say he was a Serb in ethnic sense and a Montenegrin in local sense.